

SAKARYA MEZAR TAŞLARININ TARİHİ DİZİN VE DÖNEM ANALİZLERİ

Lütfi ŞEYBAN *

Oktay GÜNDOĞDU **

Öz

Sakarya ili kültürel belleğinin temsilcileri ve taşıyıcıları olarak görülen mezar taşları hem nitelik hem de nicelik açısından oldukça önemli verileri barındırmaktadır. Sakarya sınırları içerisinde 15. yüzyıldan 20. yüzyıla değin farklı tür ve tiplerde teşhir edilen mezar taşları, öncelikle yerel tarihi ve sonra da Türkiye tarihini aydınlatacak belgeler olarak görülmelidir. Nitekim Sakarya mezar taşlarından elde ettiğimiz veriler; buranın kültürlerin birleşim noktası olduğunu kanıtlar niteliktedir. Sakarya’da çalışılmış mevcut 1210 mezar taşı, tarihi ve sanatsal muhtevasıyla adeta açık hava müzesini anımsatmaktadırlar.

Sakarya sınırları içerisinde yer alan Adapazarı, Erenler, Arifiye, Serdivan, Taraklı, Geyve, Sapanca, Pamukova, Kaynarca, Ferizli, Söğütlü, Karasu, Kocaali, Akyazı, Hendek, Karapürçek olmak üzere toplamda 16 ilçe araştırma kapsamında incelenmiştir. Mezkûr mezar taşlarında “üslup analizlerinin yapılması, tipolojilerinin çıkartılması, nitel ve nicel olarak değerlendirilmesi, bezeme programının tasnif ve tasvirleri, kitabelerin sanat tarihine kazandırdıkları” gibi konular üzerinde durulmuştur. Toplamda 1210 mezar taşının tarih dizini, yüzyıllara göre dağılımı gibi detaylar grafiklerle verilerek bir bütün içinde kritiğinin yapılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mezar taşı, Osmanlı, Sakarya, Süsleme

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü E-mail: seyban@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1825-0097

** Öğr. Gör., Hitit Üniversitesi, İskilip Meslek Yüksekokulu, Mimari Restorasyon Programı, E-mail: oktaygundogdu@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0361-349X

Historical and Artistic Analysis of Sakarya Grave Stones

Abstract

The tombstones, which we see as representatives and carriers of the cultural memory of Sakarya province, store very important data in terms of both quality and quantity. The tombstones, which are displayed in different types and types from the 15th century to the 20th century, should be seen as documents to illuminate this data. As a matter of fact, the impression obtained from the Sakarya tombstones; it is proof that this is the junction point of cultures. The existing 1210 headstones, which have been studied within the borders of Sakarya, have the characteristic of being a cultural fairground with their amendment.

A total of 16 districts, including Adapazarı, Erenler, Arifiye, Serdivan, Taraklı, Geyve, Sapanca, Pamukova, Kaynarca, Ferizli, Söğütlü, Karasu, Kocaali, Akyazı, Hendek, Karapürçek, which are located within the borders of Sakarya, were examined within the scope of the research. In Sakarya tombstones; Topics such as “making style analysis, extracting typologies, qualitative and quantitative evaluation, classification of decoration program, inscriptions” were examined. Details such as the history index of 1210 tombstones and their distribution according to centuries are given with the help of graphic.

Keywords: Headstone, Ottoman Period, Cemetery, Sakarya, Ornament

1. Giriş

Sakarya il sınırları içerisinde gerçekleştirilen saha çalışmasıyla elde edilmiş mezar taşları, tüm ilçelerin envanteri niteliğinde hazırlanmış bir kitaptan yararlanılarak bu çalışmaya konu teşkil etmiştir. Lütfi Şeyban ve Oğuzhan Kır tarafından kaleme alınan çalışmanın verileri (Şeyban & Kır, 2019); grafik, tablo ve şematik unsurlarla nitel ve nicel olarak bu makalede değerlendirilmiştir. Kabirlerde bulunan şahidelerin kitabeleri, hangi ilçede ne kadar şahide olduğu, defin yılları dolayısıyla kronolojik düzenlemeleri, mezar taşlarının ayak ve baş şahideleri, cinsiyete göre dağılım gibi konular değerlendirilmiştir.

Türk İslam sanatında gelişip Osmanlı mimarisinde kendi üslubunu

kazanan bu mezar taşları, farklı türleriyle kabristanlarda cennet bahçesi sembolizmini ve Osmanlı kültür belleğini yaşatmaya ve teşhir etmeye devam etmektedir. Osmanlı mezar taşları bir şehrin tapu kaydı (Erkan, 2019, 54), (Alyılmaz, 2016, 56) olarak tanımlara girmekle beraber sosyo-kültürel belleği çok geniş sahalara kavuşturmuştur. Mezar taşlarında selamın, duanın, rahmet ve mağfiretin, selametın, kitabe ile tecelli bulunduğu görülmektedir. Sembollerde tinlerin ve dillerin izlerini sürmek, yaklaşım belirlemek mümkündür. Beşerden ilahi sevdaya varış yolunun izlerini ve fenâdan bekâyâ göçün ifadelerini görmek mümkündür. Bahse konu olan bu yaklaşımlar, defin gelenekleriyle birleşen mezar mimarisi sayesinde teknik, estetik ve bellekteki değerlerin yoğrulmasına ortam hazırlamıştır. Bu zenginlik dolayısıyla, sanatçıların ifadelerindeki yansımalar zaman içinde farklılaşarak yeni üslupların doğmasına ortam hazırlamıştır.

Sakarya il sınırları içerisinde toplamda 15 cami haziresinde yer alan 154 şahide ile birlikte 112 mezarlık alanında bulunan 1056 şahide bu saha çalışmasının sonucu olarak verilmektedir. Sakarya'da erken tarihli mezar taşları ile geç tarihli mezar taşları arasındaki yoğunluk, durağanlık ve dönemler arası hareketlilik yerleşimin arz- talep grafiğini net olarak ortaya çıkartacaktır. Bu türden detayları sunmak amacıyla tespit edilen ilk mezardan son mezara kadar yapılan definlerin kayıtları kronolojik olarak verilmiştir¹.

¹ Sakarya mezar taşlarının tablo ve grafikte ayrıntılı olarak verilmesindeki asıl gaye; daha sonra yapılacak çalışmalar için temel veri olanağı sağlamaktır. Sakarya il sınırlarındaki mezar taşlarına bütün olarak bakabilmek için ardışık tarihlerle tablo oluşturma yöntemini uygun gördük. Tablo içerisinde altta tarihler üstte ise şahide sayıları verilmiştir. Bu çalışmada tespit edilen en erken tarihli mezar taşı miladi 1426, en geç tarihli geleneksel mezar taşı ise 1946 yılına tarihlendirilmektedir. Bu grafiklerinin ortaya çıkarmış olduğu en kesin durum birbirini takip eden yıllarda geleneksel Osmanlı mezar taşlarının varlığıyla birlikte göç ve iskân arayışı olmalıdır. Dolayısıyla bir nüfus veya etnik durum takibi yapılması mümkündür. Hangi tarihler arasında yoğunluğun olup olmadığını, o yıllarda bölgede görev yapmış devlet erkânından kimseleri veya bölgenin halkını takip edebilmek mümkün olmaktadır. Şahide üzerindeki tarih kartuşları bulunduğu alanın kayıt defteri olarak nitelendirilmesini sağlamaktadır. Mevcut sayılar Sakarya'da erken tarihli mezar taşlarının oldukça az olduğunu ve geç döneme doğru oranların arttığını

2. 15., 17. ve 18. Yüzyıl Örnekleriyle Sakarya Mezar Taşlarının Tarihi Dizin ve Dönem Analizi

Sakarya mezar taşlarının erken dönem örneklerinde, sayının az olması nedeniyle bir gruplamaya gidilmemiştir. Fatih dönemi mezar taşlarından birkaç örnek klasik şemayı kullanması açısından bölge için önemlidir. Bu dönem şahideleri, ön ve arka yüzlerde kare veya dikdörtgen kartuşlar içerisine celî sülüs hatla Arapça kitabeler yazıldıktan sonra sivri kemer formlu bir tepelikle sonlandırılmaktadır. Tepelik içerisinde ise rûmî ve hatâyî grubu bezemelerin oluşturduğu simetrik kompozisyonlar görülmektedir (Perçem, 2018, 465-493), (Ayanoğlu, 1958, 194-198). Dört adet şahidenin sadece bir tanesinde tarih (830/1426) yazılıdır.

Fotoğraf 1. Geyve Elvanbey Zaviyesi-Sinan Bey İmaretî, Fatih Devri Şahideleri

Kaynak: BP, Statistical Review of World Energy, 2019

Sakarya sınırlarında 17. yüzyıla ait 3 mezar taşı bulunmaktadır. Safiye Hanım'a ait olan şahidenin gövdesi kare kesitli, üç yüzeyi manzum düzende olup ebcele tarih düşme yapılmıştır. Araştırma

göstermektedir. Mezar taşlarının taşınabilir eserler olması, sayısal verileri büyük oranda etkileyebilir; bu sebeple göz ardı edilmemek kaydıyla değerlendirmelerde bulunulmalıdır.

kapsamındaki mezar taşlarında bu türe benzer başka bir örnek yoktur. Emetullah Hatun'a (1109/1697) ait şahide; celî sülüs hatla 5 satır yazılmıştır. Fatma Hanım'a (1110/1698) ait kitabe ise cetvel çekilmeden celî sülüs hatla 5 satır halinde yazılmıştır. 17. yüzyıla ait bu üç şahidenin yazı türü celî sülüs olup kullanılan dil oldukça sadedir.

Fotoğraf 2. Safiye-1049/1639, Emetullah Hatun – 1109/1697, Fatma-1110/1698 Hanım'a ait 17. yy. Şahideleri

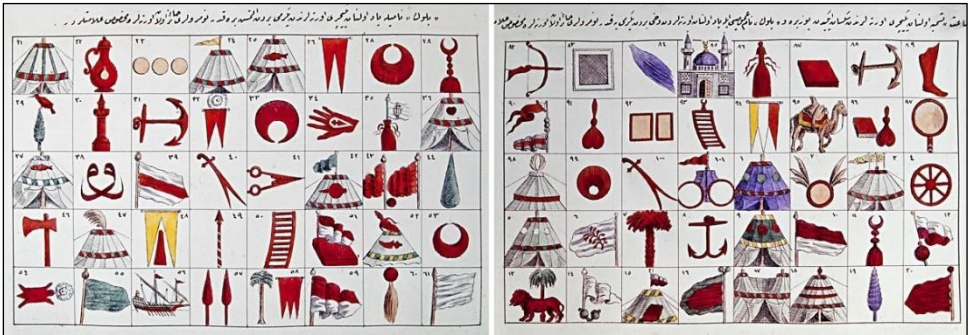
Kaynak: BP, Statistical Review of World Energy, 2019

18. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen mezar taşlarının dağılımına bakıldığında; 22 mezarlıkta toplam 29 şahidenin 2 tanesi kadın medfunlara ait olup tamamında sadece baş taşı bulunmaktadır. Kitabelerin 28 tanesinde celî sülüs, 1 tanesinde celî ta'lik yazı türü kullanılmıştır. 18. yüzyıla ait ilk şahide 1701 tarihli Geyve Kadısı Mehmed Sittî'nî Efendi'ye ait üstüvânî formülü şahidedir. Araştırma kapsamındaki mezar taşları arasında 18. yüzyıl ilk çeyreğine ait tek üstüvânî örnek olarak kayıtlara girmiştir. Şahide başlıklarında 10 dardağan, 4 ulema sarık, 1 hotoz başlık bulunmaktadır. Yeniçeri askerlerinin kullanmış olduğu dardağan tipli 10 başlıktan 5 tanesinin "beşelere" ait olduğu kitabelerine bakılarak tespit edilmiştir.

Bunların yanı sıra 1742 ve 1748 tarihli iki kitabe de askerlerin mensup oldukları 32. ve 56. bölükleri belirtmektedir.

Yeniçerilerin içerisinde “Beşe” sayısının özellikle verilmesindeki asıl gaye; bu unvanının yeniçerilere ait olup olmadığı konusunda farklı görüşlerin olmasıdır. Bunlardan birisi ““Beşe” ibaresi ise sadece yeniçeriler arasında kullanılan bir unvan olduğu için bu ibarenin bulunduğu her şâhidenin bir yeniçeriye ait olduğunu gösterir.” şeklinde belirtmektedir (Kökrek, 2015, 31). Bir diğeri örnek ise bu unvanın Anadolu içerisine dağıldıktan sonra farklı anlamlarda kullanılmış olabileceğini tartışmıştır. Özellikle “...Kaya Beşe adlı kadının da, yeniçeri olamayacağına göre beşe’yi muhtemelen Türkmen muhitindeki konumundan ötürü bir sıfat olarak kullanıyordu.” şeklinde bir açıklamayla savunmuştur (Açık, 2016, 37-64). Bu örnekler de olduğu gibi farklı hipotezler öne sürülmekle birlikte bu çalışmada vurgulanan detay “Dardağan” başlıklı mezar taşı kitabelerinde kimin “Beşe” olarak zikredildiği ve bölükle birlikte verilip verilmediği yönündedir. Akademik birikimler açısından önemli görülmesindeki neden ise “Beşe” kelimesinin ilk ne zaman kullanıldığının veya mezar taşlarında ilk görüldüğü tarihin bilinmemesidir. Bu gayretler ile ilerde takip edilmesine destek olmak amaçlanmıştır. Aşağıda yeniçeri bölüklerinin remizleri ve bölük adları gösterilmektedir.

Fotoğraf 3. Yeniçerilere Mahsus Bölük Alâmetleri (M. Şevket Paşa, Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyyesi, İÜ Ktp., TY, nr. 9391), (DİA; 1992, s. 324.)

18. yüzyıl ilk çeyreğinde mezar taşlarının tipleri, süsleme unsurları ve kitabe metinlerine bakıldığında; genel olarak kare veya dikdörtgen kesitli bir gövde üzerinde ekseriyetle 4-5 satırlık kitabe metinleri bulunmaktadır. Kitabe üzerinde kısa bir boyunla başlığa geçilmektedir. Araştırma kapsamındaki mezar taşları içerisinde tespit edilen hotoz tipli ilk başlık 1735; dardağan tipli ilk başlık ise 1719 tarihine dayanmaktadır.

Kitabe metinlerinde serlevha bölümünde veya teslim kartuşunda genellikle “merhûm, merhûm ve mağfur” ibareleriyle giriş yapılmıştır. Teslim ifadesi “Hüve’l-Hallâku’l-Bâkî” ile başlayan ilk mezar taşı da 1735 tarihine aittir. Beşe unvanlı kitabelerde “Merhûm Osman Beşe ruhuna” şeklinde yazıldığı yani metin kısımlarının bu dönemde kısa ve sade olduğu görülmektedir. Mezarların birçoğunda tarih, kimlik bilgileri meslekleri (kadı, mektep hocası, hatip, çavuş, beşe), unvanları, ölüm nedenleri (şehit edilen, katledilen) yazılmıştır. Sakarya mezar taşlarında nazım türde dizelerin görüldüğü ilk şahide 1730 tarihlidir. Bu dönem mezar taşları süsleme açısından değerlendirildiğinde ise şahidelerin %99’unda bezemenin olmaması dikkat çekicidir².

² Sakarya sınırlarında ya yerel bir işçiliğin olduğunu ya da siparişin ekonomik kaygılarla standartlaşmaya başladığını düşünebilir. Nitekim bölgedeki taş ocakları, diğer şehirlere buradan malzemenin götürülmesini destekler niteliktedir.

Fotoğraf 4: 1701, 1714, 1715, 1719, 1722, 1730, 1735 Tarihli Şahideler

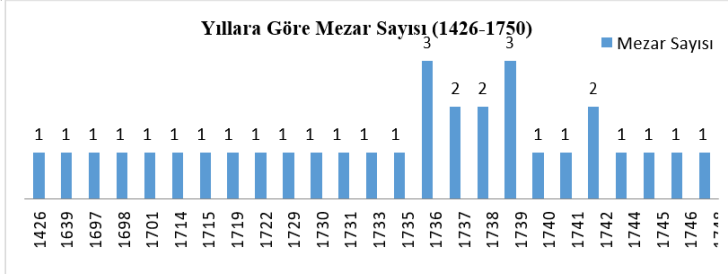
Fotoğraf 5: 1736, 1737, 1738, 1739, 1741, 1742 Tarihli Şahideler

Tablo 1: 18. Yüzyıl İlk Yarısında Sakarya Mezar Taşı Kitabelerinden Örnekler

Sayı	Yıl	Kitabe Metinleri	Başlıklar
1.	1701	Geyve Kadısı Mehmed Sittînî Efendiye	Yok
2	1714	Merhum Mektep Hocası Muhammed Efendi	Yok
3	1715	Merhûm Hatîb el-Hâc Ali Efendi	Ulema Sarık
4	1719	Ramazan oğlu merhum ve mağfûr Ahmed Ağa	Dardağan
5	1722	Kâle'n-Nebiyü aleyhi's-selâm, el-Mü'minûne lâ yemûtûne, Ve lâkin yünkalûne min dârin	Sivri Kemer Formlu
6	1730	<u>El-Fâtîha, Bakmayan çeşm-i basiretle, Mezarım taşına, Bilmez ol hâlim benim, Tâ gelmeyince başına, Merhûm Berrî</u> hacı, Muhammed Efendinin	Ulema Sarık
7	1735	<u>Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî, Merhûme ve mağfûre, Şerîfe Sâfiye, Rûhuna</u>	Hotoz
8	1736	Merhûm ve mağfur , el-Muhtâc ilâ rahmet-i, Rabbihî'l-Ğafûr, Molla Ali	Dardağan
9	1737	Merhûm , Hüseyin, Efendi, rû-, -huna	Yok
10	1738	<u>Ziyaretten murâd olan, Duâdır bugün bana ise, Yarın sanadır</u> merhum, Hacı Mehmed rûhuna	Yok
11	1739	Merhûm Beyaz, Muhammed Beşe rû-, -huna	Dardağan
12	1741	<u>Dâr-ı fenâdan bekâya rihlet eden,</u> Merhûm ve mağfur, Sünnetçi el-Hâcî Muhammed, Rûhuna	Örfi Sarık
13	1742	Merhûm Otuz İki Bölüğün, İbrahim Beşe, Rûhuna	Dardağan

Grafik 1: Sakarya Genelinde Şahidelerin Yıllara Göre Dağılımı

1750-1800 yılları arasındaki 155 şahide, toplamda 46 farklı mezarlıkta incelenmiştir. Bunlardan 34 şahidenin kadın, 120 şahidenin erkek medfuna ait olduğu belirlenmiştir. Şahidelerin tamamı sadece baş taşından oluşmaktadır. 1/4 'lük bu dağılım, Osmanlı Dönemi'nde Sakarya'da etkisi hissedilen 7 ağır deprem (Ekin, 2005, 685-693), sellerin ağır hasarlar vermesi, eserlerin tahrip edilmesi ve taşınmasıyla açıklanabilir. Başlıklara bakıldığında 55 darıdağan başlıktan 19 tanesi beşelere, 3 tanesi serdengeçtilere aittir. Sakarya mezar taşları üzerine yapılan bazı çalışmalarda bu türden başlıklar için “*baklava dilimli sarıklı kavuk, yuvarlak başlıklı şerit sarıklı kavuk*” şeklinde gruplama yapılmış olmasına rağmen bu başlıkların yeniçeri askerlerinin kullandığı “Dardağan” tipli başlık grupları arasında değerlendirilmesi gerekmektedir (Yavuz, 2013, 286, 256, 286). Bunun yanı sıra; 25 kâtibî kavuk, 14 ulema sarık, 3 azizi fes ve 8 hotoz başlıktan oluşmaktadır. Kitabelerde 147 celî sülüs, 3 muhakkak, 4 celî ta'lik yazı türü tespit edilmiştir. Bu veriler, Sakarya mezar taşlarında epigrafi ve hat sanatı gibi konularda şehrin ilk örneklerinin belirlenmesi için bir kaynak olacaktır³.

³ Sakarya mezar taşlarında 1754 tarihli bir şahidede “Kâtibî” başlık, 1785 tarihli bir şahidede “Azizi Fes”, 1759 tarihli bir şahidede “Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî”, 1760 tarihli bir şahidede “Hüve'l-Bâkî” ve “Serdengeçti” kelimeleri, 1762 tarihli bir şahidede “Seyyid” sıfatının kullanılması, 1770 tarihli bir şahidede “Hâzâ kabru” kelimesi, çalışılan 1210 mezar taşı arasında ilkleri bulunduran örnekler olarak kaydedilmiştir. Sakarya mezar taşları üzerine yapılacak yeni çalışmalarla, tespit edilen ilk gruplamanın değişmesi muhtemel bir durumdur.

Sakarya’da 18. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen mezar taşlarında kitabelerin ilk evrelerde “Merhûm ve mağfur” şeklinde başlayan ifadelerin ilerleyen tarihlerde “Hüve’l-Hallâku’l-Bâkî” ve şiir dizelerine dönüştüğü görülmektedir. Geleni karşılayan ifadeler veya medfunun durumuyla ilgili ibarelerin sayıca artması, edebi metinlerin yoğunluğu, Arapça ve Farsça kelimeler yerine Türkçe kelimelerin kullanılması, şahidelerin boy ölçülerinde ciddi büyümelerin olması gibi detaylar dönemin karakteristik özelliklerindedir (Gündođu, 2016, 8).

Ekseriyetle karşılaşılan cümleler “*Ziyaretten murâd bir duâdır, Bugün bana ise yarın sanadır, Dâr-ı fenâdan dâr-ı, Bekâya rihlet, Kimseye bâkî değildir, Gençliğine doymadan giden, Bakmayan çeşm-i basîretle mezarım, Ah ile zar kılarak gençliğime doymadım, Bir civânın meskenidir bu mezâr, İlâ rahmet-i, Rabbihî’l-Ğafûr*” şeklinde kalıp bulunmaktadır. Bazı meslek grupları unvanlarıyla (hâkim, molla, minareci, Hattâtu’l-Kur’ân hâfız, 49. ve 44. bölük askeri, serdengeçti, beşe, vb.) belirtilmiştir.

Sakarya 18. yüzyıl ikinci yarısına ait mezar taşlarını tezyini unsurlar olarak incelendiğinde, 8 şahidenin bitkisel bezemeli olduğu belirlenmiştir. Bu dönem mezar taşlarında özellikle kadın şahidelerinde meyve tasvirleri, farklı türde çiçek tasarımlarının yoğun olarak kullanılması beklenilmektedir. Nitekim başkent üslubunda 18. yüzyıl mezar taşları hem tezyini unsurları hem de formları itibariyle oldukça zengin yüzey işçiliğine sahiplerdir. Lale, gül, karanfil, servi ağacı, hurma ağacı, tubâ ağacı, asma dalı ve üzüm salkımı gibi cennet meyvelerinin en güzel tasvirleri bu dönemde yapılmaktadır. Kitabeleri cihetinde ise edebi yaklaşımlar ve manzum dizeler yoğunlukla tercih edilmektedir. Sakarya sınırlarında bu sayının az olması malzemeye ulaşım, ekonomi, atölye ve sanatçı ilişkileriyle açıklanabilir.

**Fotoğraf 6: 1752, 1754, 1759, 1760, 1762, 1770, 1774, 1778
Tarihli Şahideler**

**Fotoğraf 7: 1779, 1785, 1787, 1793, 1794, 1795 1798 1800
Tarihli Şahideler**

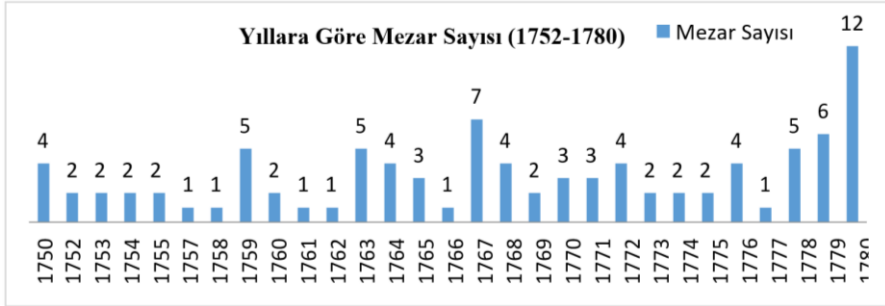

Tablo 2: 18. Yüzyıl İkinci Yarısında Sakarya Mezar Taşları

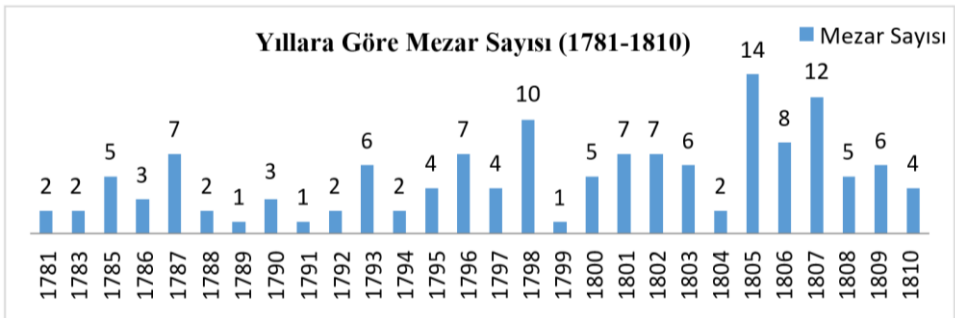
Sayı	Yıl	Kitabe Metinleri	Başlıklar
1.	1750	Nâmurâd giden , Merhûme Ayşe, Kadın rûhuna	Yok
2.	1752	Dâr-ı fenâdan dâr-ı, Bekâya rihlet , Eden merhûme / Nâzîne Kadın	Hotoz
3.	1754	Merhûm ve mağfur, <u>Kırk Dokuz Bölüğün</u> , Mahmûd oğlu Ali	Yok
4.	1759	Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî , Dirîğâ eyledi rihlet Güççek Mehmed, Ağanın, Bâğ-ı Adn ede menziline Hayy-ı Evvel-i İlâh, İftirâkıyla yanıp vâlidesi şâm ü sehar, Sabr ile atasını teskîn eyleye Allah, Merhûm ve mağfur <u>Kırkdört, Bölüğün</u> Güççek Mehmed Ağanın, Rûhuna	Dardağan
5.	1760	Hüve'l-Bâkî , Çünkü bildi kimseye bâkî değildir bu cihân, Kıldı el-Hâc Abdullah Ağa rağbet-i dâr-ı cinân, Gördü kim hiç kimseye yoktur vefâsı âlemin hemân, Can sırrının cinân-ı hazrete kıldı revân, Sene bin yüz yetmiş dört Rebiülâhir'inde, Merhûm ve mağfûrun leh Serdengeçti el-Hâc, Abdullah Ağa bin Süleyman Ağa rûhuna	Dardağan
6.	1762	Merhûm ve mağfur, es-Seyyid Ahmed'in Rûhuna	Dardağan
7.	1770	Hâzâ kabru's-Saîd , Merhûm ve mağfûr leh, Çerkeş'li Muhammed Ârif, Efendi rûhîcûn	Yok
8.	1774	Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî , Âh kim bu devrâna hemvâre-i çarh-ı dehrden, Yine âğâz eyledi cevr ü cefâ vü firkate, Âlemi birbir şikâr eyler o sayyâd- ı felek	Kâtibi Kavuk
9.	1778	Âh ile zâr kılarak tazeliğime doymadım, Çûn ecel peymânesi dolmuş murâd, Almadım, Balık-oğlu merhûm ve mağfur, Molla Mehmed rûhuna	Dardağan
10.	1779	Merhûm ve mağfur, Hattâtu'l-Kur'ân Hâfız el-Hâc Ali Efendi	Ulema Sarık
11.	1785	Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî, Hak Teâlâ yerini cennet-i a'lâ etsin, Câ-yı âsâyişini sâye-i tûbâ etsin , Doymadı seyrine gülzâr-ı	Sivri Kemer Formlu

		hayâtın bâri, Cennet-i dilkeş-i firdevs temâşâ etsin	
12.	1787	Âh mine'l-firâkı ve'l-mevt , Edip terk-i dünya bugün azm-i bekâ ettim, Ecel câmin edip hem nûş makâmın cinân ettim, Bu dünyanın bekâsı yok bilirken âkıbet fâni, Giyip cennet libâsını fenâi terk edip gittim, İlâhî Beyt-i kabrim rahmetinle nûra gark	Çiçek Sepeti
13.	1794	Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî, Ziyaretden murâd bir duâdır, Bugün bana ise yarın sana, Elli Sekiz Cemaatin Serdengeçti Ağası merhûm ve mağfur, İlâ rahmeti Rabbihî'l-Gafûr, Kolçak el- Hâc Muhammed Ağa	Dardağan
14.	1795	Âh mine'l-mevt, Âh ne yazık oldu bana gençliğime doymadım, Çaresiz bir derde düştümler bir ilâcın bulmadım, Yaktı yandırdı vücudum şehrinin kahr- ı elem, Gül gibi soldum cihanda ne olduğum	Azizi Fes

Grafik 2: Sakarya Genelinde Şahidelerin Yıllara Göre Dağılımı

Grafik 3: Sakarya Genelinde Şahidelerin Yıllara Göre Dağılımı

3. 19. Yüzyıl Örnekleriyle Sakarya Mezar Taşlarının Tarihi Dizin ve Dönem Analizi

1800-1850 yılları arasındaki 350 şahide, 63 farklı mezarlıkta incelenmiştir. Bunlardan 132 şahidenin kadın, 218 şahidenin ise erkek medfunlara ait olduğu ve tamamında sadece baş taşının bulunduğu görülmektedir. Başlıklara bakıldığında 48 adet dardağan başlıktan 14 tanesi doğrudan yeniçeri beşelerine aittir. Bunlarla birlikte 39 adet kâtibi kavuk, 38 adet ulema sarık, 42 adet abânî (düz) sarık, 7 adet azizi fes, 12 adet hamidi fes ve 43 hotoz başlıktan oluşmaktadır. 85 tane levha formlu şahidenin başlıklarının 54'ü sivri kemer, 12'si üçgen alınlık, 1 tanesi yarım daire kemer şeklinde olup 18 âdeti tepelikle sonlandırılmıştır. Tamamı kadın medfunlara ait tepelikli şahidelerin iç kısımlarında gül-lale-karanfil motifli çiçek sepeti ile vazodan çıkan bitkisel süslemeler bulunmaktadır. Kitabelerde 332 adet celî sülüs, 1 adet celî ta'lik yazı türü tercih edilmiştir⁴.

Tezyini unsurlar olarak incelendiğinde ise 19. yüzyıl ilk yarısında 29 şahide bitkisel bezelidir. Bu şekilde tezyin edilmiş mezar taşlarından 2 tanesi hariç diğerleri kadın şahidelerine aittir. Sakarya sınırlarından görmüş olduğumuz aşağıdaki tasarımların bir önceki yüzyıldan farklı olduğunu fotoğraflar net olarak göstermektedir. 17. yüzyıldan 19. yüzyıla gelindiğinde Sakarya mezar taşlarında hem tezyini özelliklerin hem de kitabe muhtevalarının zenginleştiği gözlenmektedir. Medfunun ismi ile başlayan tanımlamalar giderek edebi metinlerle ifade edilmeye başlanmıştır. Ebcet hesaplamalarıyla tarih düşürmeler, manzum dizelerden sonra isimlerin söylenilmesi, satır

⁴ 1750-1800 yılları arasında 156 şahidenin 147 tanesinde "celî sülüs" kullanılırken; 1800-1850 yılları arasında 353 şahidenin 332 tanesinde "celî sülüs" yazı tercih edilmiştir. Hat sanatı açısından oldukça önemli olan bu analiz, 19. yüzyılda Mustafa Râkım'dan Sami Efendiye kadar büyük hattatların gayretleriyle "celî sülüs" yazının geliştiğini göstermektedir. 19. yüzyıl ortalarında en olgun örneklerini İstanbul'da görebiliyoruz. Nitekim bu yazı türü üsn-i hat için en uygun yazı türüdür. Harflerin esnek karakterler göstermesi yazıyı estetik açıdan değerli kılmaktadır. Sakarya mezar taşları hüsn-i hat açısından oldukça zengindir ve Hat sanatına kazandırılacak örnekler olarak görülebilir.

sayılarının artması, teslim ibarelerinin değişmesi, başlıklardaki düzenlemeler, vb. unsurlar çeşitlenerek kaliteli işçilik ve seçici lisanla verilmiştir.

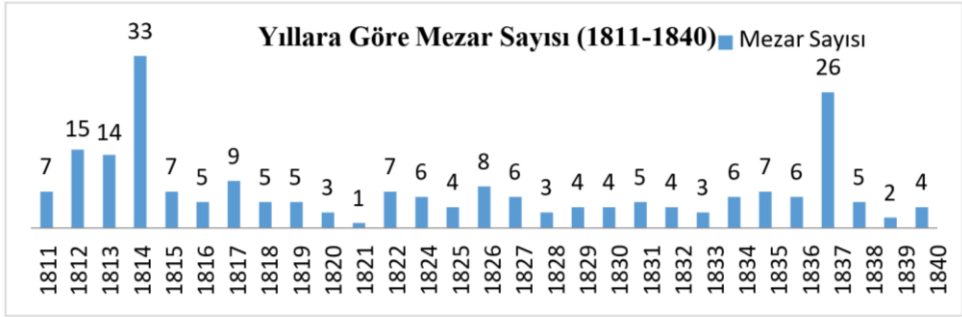
**Fotoğraf 8: 1801, 1802, 1804, 1805, 1807, 812, 1813, 1814
Tarihli Şahideler**

**Fotoğraf 9: 1816, 1817, 1818, 1820, 1824, 1837, 1842, 1848,
1850 Tarihli Şahideler**

Grafik 4: Sakarya Genelinde Şahidelerin Yıllara Göre Dağılımı

1850-1900 yılları arasındaki 251 şahide, 74 farklı mezarlıkta incelenmiştir. Tamamı baş taşından oluşan 71 şahidenin kadın medfunlara, 175 şahidenin ise erkek medfunlara ait olduğu tespit edilmiştir. Başlıklara bakıldığında: 1 kâtibi kavuk, 28 ulema sarık, 2 dardağan, 34 abânî (düz) sarık, 78 azizi fes, 4 hamidi fes, 1 mevlevi sikkesi, 38 tepelik ve 3 hotoz başlıktan oluşmaktadır. 74 adet levha formlu şahidenin başlıklarından 27'si sivri kemer, 8'i yarım daire kemer şeklinde olup 39'u tepelikle sonlandırılmıştır. Sadece bir tanesi hariç diğerleri kadın medfunlara ait tepelikli şahidelerin 23 tanesinde bitkisel bezeme kullanılmıştır. Kitabelerde 64 celî sülüs, 5 rık'a, 182 celî ta'lik yazıtürü tercih edilmiştir⁵. Bu konuda en güzel celî ta'lik örneklerini Osmanlı döneminde İstanbul sınırlarında görebiliriz. Örneğin; Divanyolu'nda bulunan Sultan 2. Mahmut haziresinde bu yazı türünün en olgun örnekleri bulunmaktadır (Bulut, 2012).

Tezyini unsurlar olarak bakıldığında ise 48 şahide bitkisel bezemelidir. Bunların yanı sıra kitabesinde annesinin tabancasıyla

⁵ Bu yükselişin temel sebebini dönemin yazı karakteri olmasıyla açıklayabiliriz. Bir önceki yüzyıllarla karşılaştırıldığında yazı, şahide, başlık, metin içeriğinin çeşitlendiği görülmüştür. Örneğin celî ta'lik yazı türüyle büyük yoğunlukta karşılaşılma nedeni; 19. Yüzyılın sonu 20. Yüzyılın başında İstanbul'da gelişimini tamamlamış bir yazı olmasıdır. Celî ta'lik hat, ilk evrelerinden devlet ricalinin kullandığı bir yazı iken daha sonraları mimari unsurlarda kullanılmaya başlanmıştır. Meyilli formu, gözeneklerin dolu olması bu yazı türünü ilk bakışta tanınır kılmaktadır.

vrulduğu ifade edilen bir gencin mezar taşında nesneli bezemeye (tabanca) rastlanmaktadır.

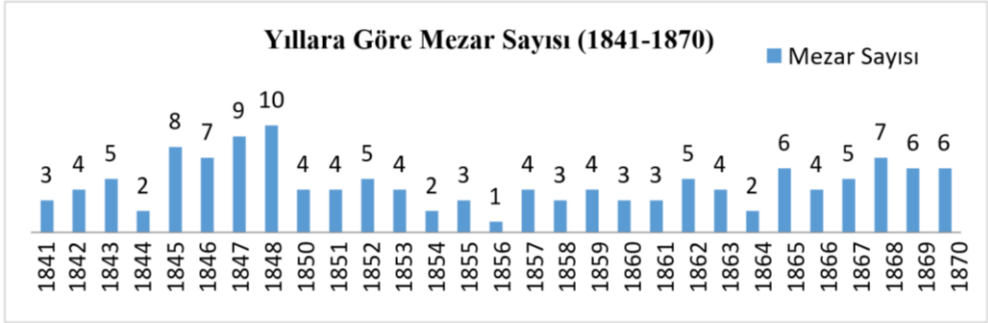
Fotoğraf 10: 1851, 1852, 1855, 1859,1859, 1861, 1865 Tarihli Şahideler

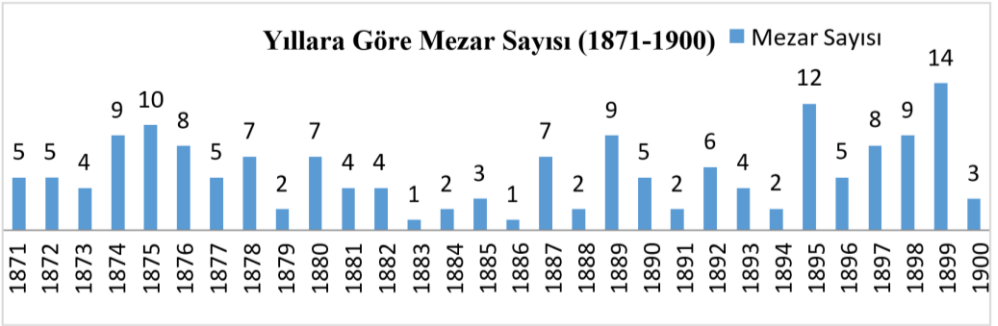
Fotoğraf 11: 1868,1869, 1872, 1889, 1895, 1899,1900 Tarihli Şahideler

Grafik 5: Sakarya Genelinde Şahidelerin Yıllara Göre Dağılımı

Grafik 6: Sakarya Genelinde Şahidelerin Yıllara Göre Dağılımı

4. 20. Yüzyıl Örnekleriyle Sakarya Mezar Taşlarının Tarihi Dizin ve Dönem Analizi

1900-1946 yılları arasında 201 şahide 64 farklı mezarlıkta incelenmiştir. Bunlardan 65 şahidenin kadın medfunlara, 133 şahidenin ise erkek medfunlara ait olduğu görülmektedir. Şahidelerde; 14 ulema sarık, 1 dardağan, 13 abânî (düz) sarık, 76 azizi fes, 4 hamidi fes, 1 mevlevi sikkesi ve 2 hotoz başlık vardır. 71 tane levha formlu şahidenin başlıklarından 23'ü sivri kemer, 2'si üçgen alınlık, 7'si yarım daire kemer şeklinde olup 39 tanesi tepelikle sonlandırılmıştır. Sadece bir tanesi hariç diğerleri kadın medfunlara ait tepelikli şahidelerin 38 tanesinde bitkisel bezeme kullanılmıştır. Mezar taşlarında genellikle memur sınıfının kullanmış olduğu "azizi

fes” diğer başlıklara oranla sayıca fazladır. Kitabelerde 37 celî sülüs, 92 celî ta’lik ve 4 rik'a yazı türü tercih edilmiştir. 19. yüzyıl ikinci yarısına ait mezar taşlarına tipolojik olarak bakıldığında ise yoğunluğun tek şahideli mezarlardan oluştuğu, bunların yanı sıra çerçevesiz mezar, pehleli mezar ve lahit mezarlarında olduğu görülmektedir. Şahide tipolojisinde de “kare veya dikdörtgen kesitli levha formu” türlerin yanı sıra az da olsa “üstüvânî” tipte baş veya ayak taşlarının olduğu belirlenmiştir. Tezyini unsurlar olarak bakıldığında ise 10 şahidenin bitkisel bezeli olduğu tespit edilmiştir.

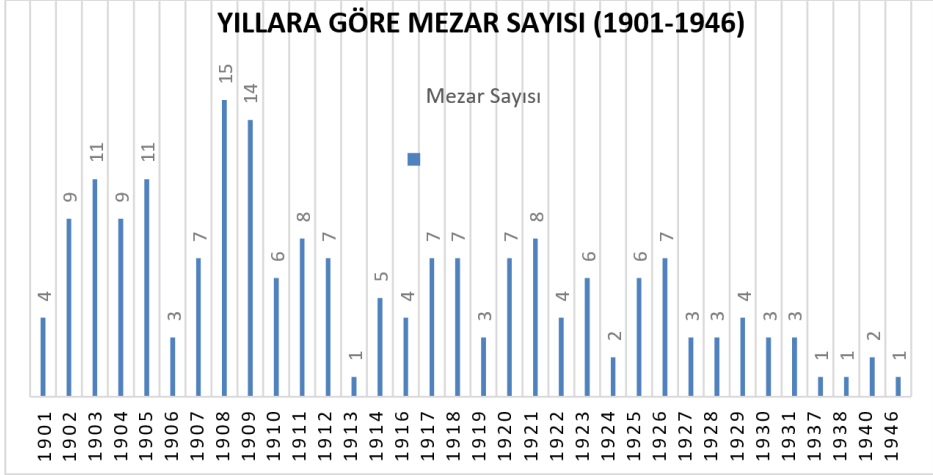
Fotoğraf 12: 1901, 1902, 1903, 1907, 1909, 1909, 1913, 1915 Tarihli Şahideler

Fotoğraf 13: 1920, 1926, 1929, 1931, 1931, 1937, 1946 Tarihli Şahideler

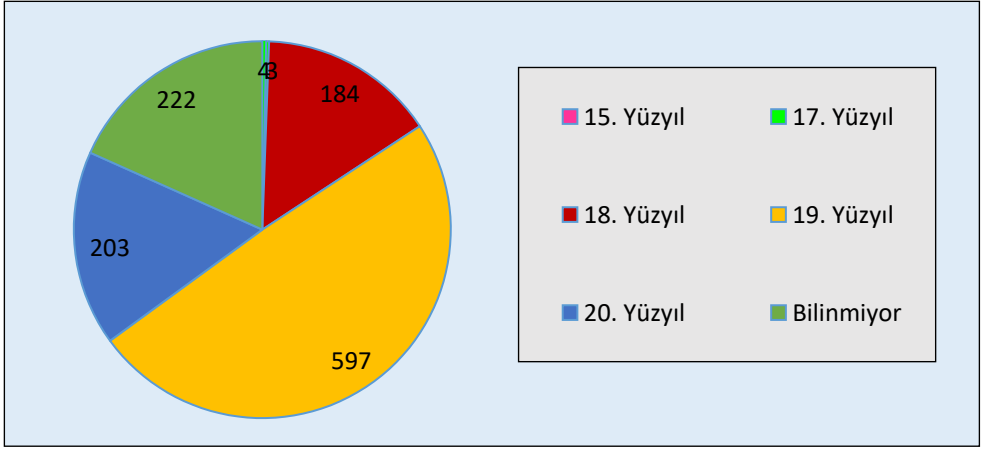
Grafik 7: Sakarya Genelinde Şahidelerin Yıllara Göre Dağılımı

5. Yüzyıllara Göre Genel Dağılım ve Cinsiyet Analizi

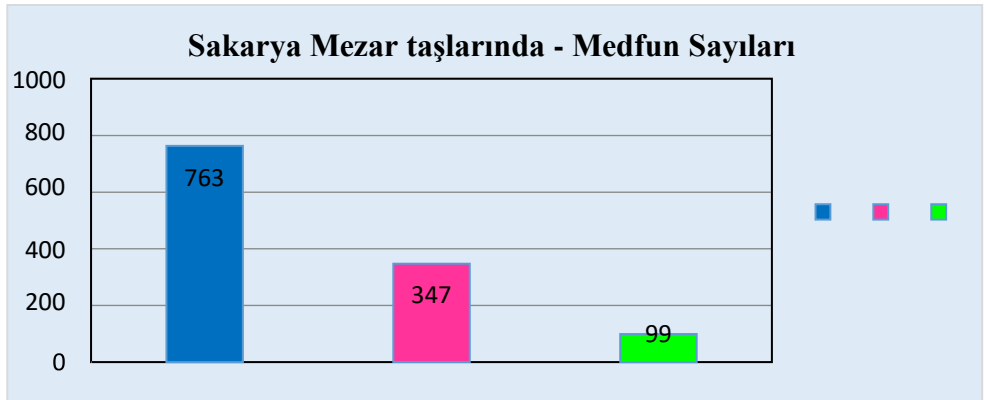
Yıllarına göre yapılan dağılımda incelenen mezar taşları arasında 15. yüzyıla ait 4 şahide bulunurken; 16. yüzyıla ait şahidenin olmaması dikkat çekicidir. Fakat Geyve ilçesi mezar taşları üzerinde yapılan bir yüksek lisans tezinde olduğuna dair veriler beyan edilmektedir (Yavuz, 2013, 160,167,173,179). 17. yüzyılda 3 adet, 18. yüzyılda 184 adet, 19. yüzyılda 597 adet, 20. yüzyılda 203 adet şahide ile karşılaşılmaktadır. Neredeyse her döneme ait mezar taşının olması Sakarya mezar taşlarında mimari gelişimin takip edilmesi ve üslup analizinin yapılabilmesi için oldukça önemlidir.

Grafik 8: Mezar Taşlarının Yüzyıllara Göre Dağılımı

Değerlendirilen mezar taşlarında toplamda 763 adet erkek ve 347 kadın şahide bulunmaktadır. Üzerinde kitabesi olmayan veya kırık olduğundan dolayı cinsiyeti hakkında bilginin olmadığı şahide sayısı ise 99 olarak tespit edilmiştir. Bu sayının içerisinde yetişkin ve çocuk mezar taşları bulunmaktadır. Bazı kitabelerde yer alan teslim ifadeleri ve içerik detaylarından hareketle yaklaşık 140 şahidenin çocuk/genç yaşta vefat edenlere ait olduğu söylenebilir.

Grafik 9: Sakarya Mezar Taşlarının Cinsiyete Göre Dağılımı

5. Sonuç

Sakarya mezar taşları üzerine hazireden kabristana tespit edilebilen mevcut eserlerin bütün olarak incelenmesi öncelikle saha ekibinin gayretleri ile olmuştur. Yayında kitabeleri okunan şahidelerin sanat tarihi açısından incelenmesi, mezar taşı terminolojisinde değerlendirilmesi ve üslup analizlerinin yapılması ise bu çalışma ile sağlanmıştır. Kayıtlı veriler bilgisayar ortamında listelenmiş ve filtreleme yöntemi kullanılarak gruplamalar yapılmıştır. Dolayısıyla Sakarya ili mezar taşları açısından bütüncül bir çalışmanın oluşması hedeflenmiştir. Örneğin bir ilçenin mahalle kabristanında yer alan şahidenin üslubunu başka bir ilçenin cami haziresinde görmek mümkündür. Mezar mimarisinin genel bir bakış kazanması için bu tür pilot uygulamalara ihtiyaç vardır. Nitekim bölgenin karakteri olabilecek eserler, ustaların işçilikleri, hattatların varlığı, vb. konular ancak bu bakışla aydınlatılabilecektir.

Sakarya sınırlarında 1426 ile 1946 yılları arasında geleneksel formda yapılmış 1210 şahidenin, nicel ve nitel değerleri ayrıntılı olarak belirtilmiş ve gruplandırması yapılmıştır. Sakarya sınırlarında 15 tane caminin haziresinde yer alan 154 şahide ile 112 tane mezarlık alanında bulunan 1056 şahidenin saha verileri bu çalışmada incelenmiştir. Mezar taşlarını kronolojik olarak düzenlemek ilk definden son define kadarki kültürel belleğin okunması ve araştırılması adına mühimdir. Sakarya mezar taşlarında 15. yüzyıl örnekleri oldukça sınırlı sayıdadır. 16. yüzyıla gelindiğinde bu çalışmada olmamakla birlikte az sayıda örneğin olduğunu görüyoruz. 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar bölgelerin yerleşim alması ve dolayısıyla mezar taşlarında bir artışın olduğu gözlenmiştir. Araştırma kapsamında toplam 1049 baş ve 143 ayak şahidesinde; erkek mezar taşı sayısı 763, kadın mezar taşı sayısı ise 347 olarak kaydedilmiştir.

Sakarya genelinde pehleli, çerçeveli, lahit ve şahide mezar tiplerinin olduğu belirlenmiştir. Şahide başlıklarında, "Azizi Fes, Hamidi Fes,

Abâni Sarık, Hotoz, Ulema Sarık, Kâtibi Kavuk, Dardağan” gibi başlıkların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Başlıklar içerisinde yeniçeri askerlerinde görülen “dardağan” başlık sayısı 122 adettir. Bunların çoğu “beşe” sıfatlı kişilerin şahideleridir. Kitabelerinde “beşe” ismi geçenlerde ortak özellik olarak belirlenen unsurlar şöyledir: Şahidelerinde dardağan başlık, kitabelerin tamamında celî sülüs, şahide tiplerinde kare veya dikdörtgen kesitli gövdeye sahip levha formu, satır durumlarında büyük çoğunlukla 18. yüzyılda 4-5 satır aralığında ve oldukça sade bir dille yazılırken daha sonraki yüzyıllarda 5-7 satır aralığında ve kafiyeli dizelerin olduğu belirlenmiştir. Bazı kitabelerde bölük (32., 44., 49., 56.) isimlerinin yazılması hem kimlik bilgilerine ulaşılması hem de askeri sınıfları yansıtmaya açısından önemlidir. Sakarya mezar taşlarında 19. ve 20. yüzyılda en çok örneği olan başlık “Azizi Fes” olarak belirlenmiştir. 3 adet serdengeçti mezar taşından birisinde “Elli Sekiz Cemaatin Serdengeçti Ağası” ifadesiyle bağlı olduğu kol verilmiştir.

Sakarya’da süslemeli mezar taşlarının oranları ve üslubundaki kalite dikkate alınmalıdır. Kompozisyon zenginliği ve kaliteli işçiliği Sakarya’daki eserleri takip edilir kılmaktadır. Erken dönemlerde klasik üslubu, geç dönemlerde ise batılı karakterlerin süsleme kompozisyonlarını olduğu gibi görebiliyoruz. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda kadın mezar taşlarındaki tepelik tacı veya gövde tezyinatında büyük bir bölümün süslemeye ayrıldığı tespit edilmektedir. Şahidelerde; “S” ve “C” kıvrımlı çiçek ve yaprak yoğunluklu bitkisel tasarımlarla; perde, fiyonk, ateşli aletler gibi nesnel bezemeleri görebiliriz.

Kitabelerde içerik değerlendirmesi, Sakarya mezar taşlarının yerel işçilikle mi yoksa başkentten mi getirildiği gibi soruları özelden cevaplamaya yardımcı olacak verileri saklamaktadır. Başkent kitabelerine bakıldığında kullanılan dilin ağdalı olması, nesir yerine nazım türünün tercih edilmesi, şairlerin ebced hesabıyla tarih düşmeleri, dönemin yazı türünün 17-18. yüzyıllarda celî sülüs, 19-20. yüzyıllarda ekseriyetle celî ta’lik olması, bezeme anlayışı gibi detaylar

bir bütün halinde değerlendirilip Sakarya mezar taşları ile karşılaştırıldığında işçiliğin ve üslubun kaynağı hakkında fikirler elde edebiliriz. Sakarya mezar taşlarında yukarıda saydığımız nitelikte eserler olmakla birlikte (örnek olarak lahit, üstüvânî ve yoğun bitkisel bezemeli şahideler) yerel karakter taşıyan mezar taşları da bulunmaktadır. Bu cihetten bakıldığında sınırlı sayıda nazım eser, kalıplaşmış dizeler ve yazılar, ediplerin yazılarında ve imzalarında noksanlık, malzeme ve işçiliğin yerel karakter göstermesi, kitabelerde dışardan gelen taş ustalarının olduğunun belirtilmesi, başlık ve bezemelerde birbirini tekrar eden mimari unsurlar gibi detaylar burada atölye ve sanatçı ilişkisinin varlığına işaret edebilecek verilerdir. Doğu Marmara ve Batı Karadeniz geleneği hem sivil mimaride hem de dini mimaride Sakarya eserleriyle benzerlik göstermektedir. Bu yaklaşımın şu anki veriler ışığında yapıldığı bilinmelidir. Bugün nerede ve nasıl çalıştıklarına dair arşiv kayıtlarından net verileri bulamadığımız için Sakarya bu eserleriyle milli envanterine kayıt yapmıştır.

Tüm bu veriler ve değerlendirmeler ışığında özellikle ülkenin idarecilerini ilgilendiren bir sonuç olarak ifade edilmelidir ki, Sakarya mezar taşlarında yönetmelikler çerçevesinde restorasyon, konservasyon çalışmaları yapılmalıdır. Bu durum hem Türkiye'nin kültürel belleğinin muhafazası hem de birer açık hava müzesi konumundaki mirasın gelecek nesillere ulaştırılması bakımından tarihi ve milli bir görev addedilmelidir.

Kaynakça

- Açık, Turan. “Beşe Unvanı Hakkında”, *Tarih Dergisi*, Sayı 62/2, (2016), 37-64.
https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/31581/346157_
- Alyılmaz, Cengiz. “Kosova ve Makedonya’daki Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarının Bugünkü Durumu”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 5/1, (2016), 56.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/227845>
- Ayanoğlu, Fazıl İsmail. “Fatih Devri Ricali Mezar Taşları ve Kitabeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. 4, (1958), 194-198.
- Bulut, Mustafa. *Sultan II. Mahmut Haziresi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2012.
- Ekin, Ümit. “Bizans ve Osmanlı Dönemi’nde Sakarya Bölgesi’ni Etkileyen Depremler”, *Sakarya İli Tarihi*, C. 1, Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Erkan, Nevzat. “Osmanlı İstanbul’unda Cenaze ve Defin İşlemleri H. 1117/M. 1705 Tarihli Sicil Kaydına Göre”, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 4, (2019), 54.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/842254>
- Gündoğdu, Oktay. *Üsküdar’daki Ahmediye Külliyesi Haziresi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.
- Kökrek, Mehmet. “Edirne’deki Yeniçeri Şahideleri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, (2015), 31.
<https://www.academia.edu/16709101/Edirnek%C3%A2r%C>

3%AE_%C5%9E%C3%A2hideler

Perçem, Ersan. "Fatih Devri Mezar Taşlarında Tezyinat Analizi" *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Aydın, 2018.

Şeyban, Lütfi. & Kır Oğuzhan. *Osmanlı Mimari ve Mezar Taşı Kitabeleriyle Sakarya 1639-1946*, Sakarya Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, Sakarya, 2019.

Yavuz, Sena. *Sakarya İli Geyve İlçesi Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2013.

